

क्षितिजहरूको घेरा भनभन फराकिलो पाईं

हिन्दू कुश-हिमालयहरू भित्र पर्ने सामुदायिक
व्यवस्थापनमा स्थानीय र निर्वाचित संस्थाहरूको
भूमिका बारे कार्यशाला गोष्ठी
१६ देखि २१ मार्च, १९९८

आयोजक
अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (इसिमोड)
काठमाडौं

क्षितिजहरूको घेरा भनभन फराकिलो पाँदे

हिन्दू कुश-हिमालयहरू भित्र पर्ने सामुदायिक
व्यवस्थापनमा स्थानीय र निवाचित संस्थाहरूको
भूमिका बारे कार्यशाला गोष्ठी

१६ देखि २१ मार्च, १९९८

संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम (UNDP) को स्रोत सहलियत
इस्लामावाद, पाकिस्तान

आयोजक

अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (इसिमोड)
काठमाडौं

सर्वाधिकार © २०००

अन्तर्राष्ट्रीय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र

आवरण फोटो: घडीको सुई घुमेसरी

१. इसिमोडका महानिर्देशकलाई हिन्दू कुश-हिमालयको माटो हस्तान्तरण गर्दै
२. स्थानीय विकास अनि बन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयका संमाननीय मन्त्रीद्वयद्वारा संयुक्त उद्घाटन
३. सभाध्यक्ष डा. मोहनमान सैंजू
४. कार्यशाला गोष्ठीका सहभागीहरुका लागि प्रदर्शित सङ्क-नाटकको एक झलक

प्रकाशक

अन्तर्राष्ट्रीय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र

जि.पि.ओ. बक्स ३२२६

काठमाडौं, नेपाल ।

बा.इ.एस.बि.एन. ९२ ९९९५ २४७ १

अनुबादक

मेघराज मञ्जुल

टाइपसेटिङ

इसिमोड प्रकाशन इकाई

ले आउट

धर्मरत्न महर्जन

यस कृतिमा लेखकको आफ्नै विचार र व्याख्या भएको हो । तिनले अन्तर्राष्ट्रीय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (इसिमोड) को विशेषता जनाउदैनन् र यसमा व्यक्त गरिएका भावनाहरु र विचारहरु कुनै राष्ट्र, क्षेत्र, शहर वा क्षेत्रभित्रका अधिकार वा यिनका सीमानाको हनन् गर्दैनन् ।

भूमिका

यो कार्यशाला गोष्ठीले इसिमोडको सुशासनको क्षेत्रको प्रयत्नमा, खासगरी हिन्दू कुश-हिमालयहरुको प्राकृतिक स्रोतहरुको व्यवस्थापनमा सहभागिता र विकेन्द्रीकरणको एउटा नयाँ चरणलाई देखाउँछ । यो सभाले गाउँ, जिल्ला र राष्ट्रिय तहमा चुनिएका स्थानीय संस्थाहरुका महिला र पुरुषहरुलाई गाउँ, जिल्ला र राष्ट्रिय सामुदायिक वन-समूहहरु र नेटवर्कहरुसंग तथा गैर-सरकारी संस्थाहरुसंग भेटघाट गराउँदछ ।

हिन्दू कुश-हिमालयहरुमा विकेन्द्रीकरण, स्थानीय स्वसुशासन र सहभागितात्मक सुशासन मुख्य राष्ट्रिय चासोको रूपमा देखा परिरहेछन् । स्थानीय सामुदायिक सहभागिता र शक्तिको प्रतिनिधित्व, अधिकार र कर्तव्यहरु दीगो पर्वतीय विकासका प्रभावकारी रणनीतिका रूपमा चिनिएका छन् । यस प्रकारले पर्यावरणीय, सामाजिक, साँस्कृतिक विविधताहरुलाई पहाडी क्षेत्रमा आदर गरिन्छ र स्थानीय समुदायले योजना गर्न र निर्णय गर्न ठूलो भूमिका निभाउँछ । सुशासनको प्रश्न जस्तै स्थानीय स्रोतहरु कसरी प्रयोग गरिनु पर्दै, कसका लागि प्रयोग गरिनु पर्दै, यसको निर्णय गर्ने अधिकार कसलाई छ आदि कुराको महत्व बढिरहेको छ । हामी नै देख्छौं, यो क्षेत्रका धेरै भागहरुमा प्राकृतिक वातावरणको अवनति निरन्तर रूपमा भइरहेछ भने यही नै उत्साहवर्धक रूपमा परावृत्ति पनि भइरहेछ ।

इसिमोडको उद्देश्य हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रका चौथ करोड जनताहरुलाई आर्थिक रूपमा र पर्यावरणीय रूपमा सहयोग पुऱ्याउनु र पर्वतीय क्षेत्रको वातावरणीय सन्तुलन राप्रो बनाउनु हो । इसिमोडलाई थाहा छ, ती सीमान्त र एकान्त वातावरणमा रहने पहाडी जनताहरु बाहिरी प्रभावबाट चोट पारिन सक्छन्, बाहिरी प्रभावबाट तिनीहरुको साँस्कृतिक पैतृकता र परम्पराको सच्चरित्रतालाई असर पार्न सक्छ । पर्वतीय वातावरणमा मेलजोलपूर्ण दीगो जीवनयापनका लागि चाहिने समानतापूर्ण आर्थिक, सामाजिक विकासका आवश्यकताहरु पूरा गर्ने अवसरहरु प्रदान गरिनु पर्दै ।

हालैका वर्षहरूमा समुदाय आधारित र गाउँस्तरका अनौपचारिक संस्थाहरूको वन स्रोतहरूको व्यवस्था गर्ने क्षमता प्रदर्शन गरिसकेका छन् र आजभोलि गाउँ र जिल्लास्तरका निर्वाचित संस्थाहरूको व्यस्तता बढिरहेको छ । विकेन्द्रीकरण र शक्ति समर्पणका नयाँ कानून र नियमहरूले निर्वाचित संस्थाहरूका कर्तव्यहरूले यो प्रवृत्तिलाई भनभन प्राणवान बनाइरहेका छन् । हामीलाई अब राम्ररी थाहा छ, वन स्रोतहरू सुशासन, विकेन्द्रीकरण र समर्पणका सवालहरूभन्दा अलगग रहेर दीगो तरिकाले व्यवस्था गर्न सकिदैन ।

हिन्दू कुश-हिमालयहरूका धेरै देशहरूले आजभोलि विकेन्द्रीकरणलाई सहभागितात्मक विकासका लागि पूर्वशर्त मान्न थालेका छन् । स्थानीय निर्वाचित संस्थाहरूले पहाडी क्षेत्रका प्राकृतिक स्रोतहरूको पूर्णताका लागि अनिवार्य आवश्यकताको रूपमा रहेका आर्थिक विकास र गरिबी निवारणलाई व्यवस्थित गर्न नयाँ-नयाँ चुनौति र अवसरहरूको सामना गरिरहेछन् ।

स्थानीय निर्वाचित संस्थाहरू अनौपचारिक र औपचारिक सामुदायिक वन संस्थाहरूबीच व्यस्तता, पारस्परिक सहयोग, पूरकता आदि नयाँ-नयाँ कुराहरू देखा परिरहेछन् । यी नयाँ छन् र विस्तार हुई छन् । यी दुई महत्वपूर्ण सरोकार समूहहरूलाई एकसाथ हिँडाउन र हिन्दू कुश-हिमालयहरूको दीगो प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनको संयोजित प्रकृयाको विस्तारका लागि रणनीतिहरू आवश्यक छन् । हामी सामुदायिक वन स्रोत व्यवस्थापन गर्ने र यसको मुनाफा बाँझ्ने समानताको पारदर्शिताको, जवाफदेहीको सिद्धान्तमा आधारित सबभन्दा राम्रा किसिमका व्यवहारतिर अगाडि बढ्न चाहन्छौं जसले हामीलाई स्वतन्त्र सुशासनतिर डोन्याउन् । यी रणनीतिहरूलाई स्थानीय निर्वाचित नेताहरू गाउँ विकास समितिहरूका अथवा स्थानीय पञ्चायतहरूका सदस्यहरू, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरू, गाउँ वन विकास समितिहरू, महिला मण्डलहरू र वन व्यवस्थापनसंग सम्बन्धित अरु संस्थाका कार्यालयहरूमा काम गर्ने कर्मचारी वा स्वतन्त्र व्यक्तिहरूसंगको घनिष्ठ सरसल्लाह, संयोजन र सहयोगबाट तयार पारिएका छन् ।

म यो मौकामा जिल्ला विकास समितिहरूको महासंघ, नेपाल र सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको महासंघ नेपालका सभापतिहरूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । कार्यशाला गोष्ठीका लागि आर्थिक सहायता दिए वापत् म संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रमलाई अनि हामीसंग संगसरै रहेर सधाए वापत् संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम, नेपाललाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु । फोर्ड फाउण्डेसन, नयाँ दिल्लीले प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन कार्यक्रममा इसिमोडको सहभागितालाई निरन्तर रूपमा दिइने सहयोग नभएको भए त यो सभाको लागि हामीले आयित्य नै दिन सक्ने थिएनौं ।

मलाई विश्वास छ कि, यो कार्यशाला गोष्ठीको मुख्य उद्देश्य क्षितिजलाई फराकिलो पार्ने अनुभवको आदान-प्रदान कार्य सफल भएको छ । अब यसले विकासका नयाँ योजनाहरू

जन्माउने छ, पहाडी समुदायहरु जसका विचार र चाहनाहरु सुनिए, आदर गरिए, जसका प्राकृतिक स्रोतहरु वर्तमान र भविष्यका पिढीहरुका लागि व्यवस्थित, सुरक्षित, संरक्षित, गरिए - त्यसलाई आत्मनिर्भर बनाउन आर्थिक रूपले आफै जीउन सक्ने बनाउन् ।

इरबर्ट पेलिङ्क
महानिर्देशक, इसिमोड

धन्यवाद जापन

विभिन्न देशहरूबाट ८० जना स्वास्तीमान्छे र लोगनेमान्छेहरूले भाग लिएको ६ दिनको सभास्थलको परिकल्पना, योजना र कार्यान्वयन चुनौतीपूर्ण हुन्छ । त्यो भन्दा बढी यो कार्यशाला गोष्ठी जहाँ इसिमोड पहिलो पलट आफ्नो कार्यक्रमहरूका लागि निर्वाचित प्रतिनिधिहरूको मतदान क्षेत्रमा अति व्यस्त थियो ।

स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो समय र स्रोत दिने थुप्रै व्यक्तिहरू, संस्थाहरूको शपथ र सहयोग विना यो कार्यशाला गोष्ठी सम्भव नै हुने थिएन । ती सबैको नाम उल्लेख गर्न त असम्भव छ तर तल उल्लेखित सबै आफ्ना योगदानहरूका लागि हाम्रो विशेष प्रशंसाका पात्रहरू हुनु हुन्छ ।

हामी ती सबै सहभागीहरूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छौं जसले यो कार्यशाला गोष्ठीमा उपस्थित हुनका लीग आफ्ना-आफ्ना ठाउँहरूदेखि, संस्थाहरूदेखि यहाँसम्म आउनका लागि ठूला-ठूला प्रयत्नहरू गर्नु भयो ।

- जिल्ला विकास समितिहरूको महासंघ मार्फत् सहकर्मी भएर हामीसंग काम गर्न मञ्जुर गर्नु भएकोमा श्री माधव पौडेललाई हामी विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छौं । उहाँ हाम्रो कार्यकारक हुनु हुन्यो र यो कार्यशाला गोष्ठीको योजना बनाउँदा महत्वपूर्ण समय दिनु भयो, त्यसैले हाम्रा लागि उहाँ विशेष उल्लेखनीय हुन योग्य हुनुहुन्छ । हामी आशा गर्छौं, यो कार्यशाला गोष्ठीमा पुन्याउनु भएका योगदानका लागि जिल्ला विकास समितिहरूको महासंघका आफ्नो साथीहरू समक्ष हाम्रो प्रशंसा पुन्याइ दिनु हुनेछ । उस्तै किसिमले यो सभास्थलमा सहकार्य गरे वापत् हामी सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूको महासंघका श्री हरि प्रसाद न्यौपाने, यसको कार्यकारी समिति र यसका कर्मचारीहरूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छौं ।

- इसिमोडको तर्फबाट र सहभागीहरुको तर्फबाट हामी कार्यपत्र प्रस्तोताहरूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छौं । उहाँहरुका कार्यपत्रहरुले विभिन्न सवालहरु प्रस्तुत गर्ने पृष्ठभूमि बनाए र छलफल र यसका निचोडहरूलाई धनी बनाए ।
- पूर्ण सत्रको सभापतित्व गरिदिएकोमा इसिमोडको तर्फबाट र सबै सहभागीहरुको तर्फबाट हामी डा. मोहनमान सैंजूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छौं । अत्यन्त कार्यव्यस्तताका बाबजुद पनि त्यसरी समय दिनु स्थानीय सुशासन र प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनप्रति उहाँको रुचिको द्योतक हो ।
- सत्य जीवन कथामा आधारित सडक नाटक रचना गर्ने चुनौतीपूर्ण कार्य पूरा गरेकोमा र आफ्ना सीपहरुद्वारा निर्वाचित संस्थाहरु अनि सामुदायिक वन व्यवस्थापन संस्थाहरु बीचको सहकार्यको महत्व दर्शाइ दिएर हामीलाई सहयोग गरिदिएकोमा हामी सर्वनाम समूहलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छौं ।
- श्री भूमिरमण नेपाल, श्री अकूल बहादुर बस्नेत र हरियाली संगीत समूहका सदस्यहरुको योगदानले हामीलाई संगीत र संस्कृति सूचना प्रसारणको सशक्त माध्यम रहेछ भन्ने कुरा राम्ररी बुझाइदियो । उहाँहरुको प्रेरणास्पद प्रदर्शनका लागि र आफ्ना मौलिक गीत र शब्दहरु सबै समक्ष प्रस्तुत गरेको सुन्दर कार्यका लागि हामी उहाँहरुलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छौं ।
- संगीत र नाचमा भाषागत अवरोधहरूलाई पनि पार गर्न सक्ने क्षमता हुन्छ । यसो गर्न हामीलाई मद्दत गरेकोमा र नेपाली लोक संगीतको भलक प्रस्तुत गरेकोमा हामी मञ्जुल र उहाँको साथीहरूलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छौं ।
- हामी श्री अमर बहादुर पहरी, श्री श्याम घिमिरे र बिडिखेल गाउँका महिला तथा पुरुषहरूलाई हाम्रो स्थलगत भ्रमणमा आतिथ्य प्रदान गरे वापत् धन्यवाद दिन चाहन्छौं । यसले नेपालमा कार्यरत रुपमा सामुदायिक वनलाई हेर्ने मौका प्रदान गर्नुका साथै हामी धेरैलाई प्रेरणा पनि प्रदान गन्यो ।
- एन.इ.एफ.इ.जे. को फिल्मी समूह, जसले सम्पूर्ण कार्यशाला गोष्ठीको वृत्तचित्र बनायो, त्यसका लागि र त्यो समूहको प्रभावशाली वृत्तचित्र बनाउन सक्ने पूर्व ज्ञानका लागि हामी त्यो समूहलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छौं । हामीलाई आशा छ, यो फिल्मले कार्यशाला गोष्ठीको सारलाई टिप्प सक्ने छ र वृहत दर्शकहरुका लागि गोष्ठीका उपलब्धिहरु बाँदन प्रभावशाली साधन हुनेछ ।
- कार्यशाला गोष्ठीका लागि सुयोग्य व्यवस्थापन प्रदान गरे वापत् गोदावरी भिलेज रिसोर्टको व्यवस्थापन विभाग र कर्मचारीहरूलाई पनि हामी धन्यवाद दिन चाहन्छौं ।
- यस स्तरका सभाहरूलाई मानिसहरुका विभिन्न समूहहरुको सहयोगको आवश्यकता पर्छ । हामी विशेष गरेर खगेन्द्र सिक्तेलजस्ता व्यक्तिद्वारा प्रदान गरिएको व्यवसायिक सेवाका लागि नेपाल स्वीस सामुदायिक वन योजनालाई धन्यवाद दिन चाहन्छौं । श्री खगेन्द्र सिक्तेलसंग काम गर्नु आनन्ददायी कुरा हो र यस्ता अवसरहरु भविष्यमा पनि प्राप्त हुनेछन् भनेर हामी आशा गर्छौं ।
- कार्यशाला गोष्ठीको योजना गर्न, सङ्गठित गर्न विभिन्न किसिमका व्यवसायिक सीपहरु प्रदान गर्न सक्ने क्षमताका लागि हामी श्री जुडिठ एम्ससलाई पनि धन्यवाद दिन

चाहन्छौं । यो चाखलागदो कार्यशाला गोष्ठीको अभिलेख तयार पार्ने चुनौतीपूर्ण कार्यमा र कार्यशाला गोष्ठीको रिपोर्ट तयार पार्ने कार्यमा उहाँले सहयोग दिइरहनु हुनेछ ।

- विभिन्न भाषाहरु हुनको चुनौतीलाई हाम्रा दोभाषे र टिपोटकर्ताले उपयुक्त ढङ्गले सामना गर्नु भयो । कार्यशाला गोष्ठीमा भाषा बाधा होइन भन्ने कुरा विभिन्न भाषीहरूबीच महत्वपूर्ण पुल बनेर पक्का गरी दिनु भयो । हामी विशेष गरेर निवेदिता मिश्र, त्रिभुवन पौड्याल, राजीव सिंह, मृणालिनी राई, विनोद सुवेदी र विष्णु के.सी.लाई धन्यवाद दिन चाहन्छौं ।

यो कार्यशाला गोष्ठीका लागि विगत केही महिनादेखि शान्त र प्रभावकारी ढङ्गले हरेक दृश्यहरु पछाडि बसेर काम गर्ने इसिमोडका मेरा सम्पूर्ण साथीहरूलाई पनि म धन्यवाद दिन चाहन्छु । विशेष गरेर पर्वतीय प्राकृतिक स्रोत विभागका गोविन्द श्रेष्ठ, रीता राणा, सरिता जोशीलाई यो सभामा उहाँहरूले गर्नुभएको सहयोगका लागि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अनुपम भाटिया

सारांश

यो लेखमा विकेन्द्रीकरण, सहभागिता र स्थानीय सुशासनका सवालहरू समावेश छन् । यो कार्यशाला गोष्ठी हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रका जनताका आवाजहरूलाई एक ठाउँमा एकत्रित गर्न गरिएको लयबद्ध प्रयत्नहरूको एउटा श्रृंखला हो । वर्तमान अवस्थामा प्राकृतिक वातावरणमा भइरहेको खतरनाक विनासको परिवेशमा यस क्षेत्रका बासिन्दाहरूको स्थानीय प्राकृतिक स्रोतहरूमाथिको अधिकार र सुशासनका लागि राखिने सवालहरू उठाउने सभास्थल हो ।

सुशासनको क्षेत्रमा खासगरी विकेन्द्रीकरण र हिन्दू कुश-हिमालयहरूका प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन सहभागितामा इसिमोडका प्रयत्नहरूको क्षेत्रमा यो कार्यशाला गोष्ठी विशिष्ट परिवर्तनको नयाँ चरण हो । यो सभाले गाउँ तह, जिल्ला तहका स्थानीय संस्थाहरूमा निर्वाचित महिला र पुरुषहरूलाई, गाउँ, जिल्ला र राष्ट्रिय तहका सामुदायिक वन समूहहरू, नेटवर्कहरू र गैर-सरकारी सङ्गठनहरूका सदस्यहरूलाई एकै ठाउँमा भेला गरायो ।

विषयसूची

- १ कार्यशाला गोष्ठीको परिचय, १
- २ उद्घाटन सत्र, ५
- ३ पूर्ण सत्र, १५
- ४ कार्यपत्र प्रस्तुत, ३१
- ५ दर्पण समूहका छलफलहरू, ७५
- ६ दोश्रो पूर्ण सत्र, १०३
- ७ समापन सत्र, १३१
- ८ परिशिष्ट, १३९